Міністэрства адукацыі Рэспублікі Беларусь

Установа адукацыі
“Беларускі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт
імя Максіма Танка”

Кафедра беларускага і рускага мовазнаўства

Репозиторий БГПУ

Вучэбны матэрыял па тэме

“ПРЫМЕТНІК. ЛЕКСІКА-ГРАМАТЫЧНЫЯ РАЗРАДЫ”

па дысцыпліне “Беларуская мова”
для спецыяльнасці:
1-01 01 01 Дашкольная адукацыя

Склала дацэнт Мордас Н.Р.
Мінск
2018

ЗМЕСТ

I. Тэарэтычны раздзел

1.1. Прыметнік як часціна мовы

1.2. Лексіка-граматычныя разрады прыметнікаў. Якасныя, адносныя і прыналежныя прыметнікі, іх значэнне і граматычныя асаблівасці

1.3. Поўныя і кароткія формы прыметнікаў

2. Пытанні да самакантролю ведаў

3. Практычнаыя заданні

РЕПОЗИТОРИЙ БГПУ

І. Тэарэтычны раздзел

1.1. Прыметнік як часціна мовы

Прыметнік — самастойная часціна мовы, якая мае абагульненае значэнне прыметы прадмета і дапасуецца да назоўніка ў родзе, ліку і склоне, у сказе выконвае функцыю азначэння або выказніка.

Прыметнікі могуць называць:

- якасці прадмета, уласцівасці: *блакітнае неба, паслухмянае дзіця*;
- адносіны да іншых прадметаў: *цагляны дом, жытнёвы палетак;*
- прыналежнасць пэўнай асобе або жывой істоце: *братаў сшытак, Верына пальто.*

Прыметнікі змяняюцца па родах, ліках і склонах (акрамя кароткіх форм) у залежнасці ад роду, ліку, склону назоўнікаў, да якіх яны дапасуюцца: *чырвоны абрус, чырвоная хустка, чырвонае неба, чырвоныя алоўкі*. Граматычныя катэгорыі роду, ліку і склону прыметніка не самастойныя, а залежныя: яны паказваюць толькі на сінтаксічную сувязь прыметнікаў з назоўнікамі. У множным ліку прыметнікі па родах не змяняюцца.

У сказе прыметнік бывае дапасаваным азначэннем: *Туман насоўваўся* ***белай*** *шапкай* (Лыньк); выказнікам або ўваходзіць у склад выказніка: *Зямля мая то* ***мяккая,*** *то* ***мулкая****…* (панч.); *Дзень* ***быў ціхі, сонечны*** (Б.).

1.2. Лексіка-граматычныя разрады прыметнікаў. Якасныя, адносныя і прыналежныя прыметнікі, іх значэнне і граматычныя асаблівасці

Паводле лексічных значэнняў, граматычных і словаўтваральных асаблівасцей прыметнікі падзяляюцца на тры разрады: якасныя, адносныя і прыналежныя.

Якасныя прыметнікі абазначаюць разнастайныя прыметы, якасць прадметаў, што могуць праяўляцца ў большай або меншай ступені*: белы – бялейшы, малады – маладзейшы.* Якасці і ўласцівасці прадметаў успрымаюцца непасрэдна органамі пачуццяў: *зялёны, гучны, салодкі*; называюць прасторавыя і часавыя прыметы: *цесны, шырокі, працяглы*; выражаюць ацэнку людзей, жывёл, прадметаў: *добры, разумны, шкодны, карысны.*

РЕПОЗИТОРИЙ БГПУ

Якасныя прыметнікі маюць наступныя граматычныя асаблівасці, якімі яны адрозніваюцца ад адносных і прыналежных:

- утвараюць формы ступеней параўнання: *моцны – мацнейшы, наймацнейшы, больш (менш) моцны, самы моцны;*

- маюць формы ацэнкі і меры якасці: *сіні – сіненькі, малы* -- *маленькі*;

- могуць уступаць у антанімічныя адносіны: *вясёлы – сумны;*

- ад іх утвараюцца абстрактныя назоўнікі з суфіксамі –осць(-асць), -ізн, -ат-, -ын- і бязсуфіксныя: *малады – маладосць, хітры – хітрасць, сівы – сівізна, сіні – сінь,* а таксама прыслоўі на *–а: глухі – глухата, добры – дабрыня;*

- маюць поўную і кароткую формы: *смутны — смуцен, рады — рад, поўны — повен;*

- спалучаюцца з прыслоўямі меры і ступені: *вельмі ціхі, зусім малады;*

- могуць мець вытворную і невытворную аснову: *гучны, новы, праўдзівы;*

- некаторыя якасныя прыметнікі маюць кароткія формы: *мілы – міл, рады – рад.*

Адносныя прыметнікі абазначаюць прымету прадмета праз яго адносіны да іншых прадметаў. Гэтыя прыметы могуць выражаць адносіны:

- да матэрыялу, з якога зроблены прадмет: *шкляны* посуд — посуд са шкла , *залаты*ланцужок — ланцужок з золата;

- да часу існавання і месца знаходжання: *учарашняя* газета, *універсітэцкая* бібліятэка;

- да дзеяння як уласцівасці: *раскладны*столік — столік, які раскладаецца;

- да прызначэння: *дзіцячы* сад, *медыцынская* карта;

- да ўдзельнікаў: *вучнёўскі* сход, *настаўніцкая* нарада;

- да тэрміну: *сутачны* паёк, *пяцігадавы* план;

- да меры і вагі: *двухметровы* дуб, *трохтонная* пліта.

РЕПОЗИТОРИЙ БГПУ

Адносныя прыметнікі – вытворныя словы, яны ўтвораны ад назоўнікаў, дзеясловаў і прыслоўяў: *драўляны слуп, касмічная прастора*.

Некаторыя адносныя прыметнікі пры пераносным ужыванні могуць набываць значэнне якасных: *жалезная* бочка – *жалезны* характар*, каменны* будынак – *каменнае* сэрца.У сваю чаргу якасныя прыметнікі могуць набываць значэнне адносных: *звонкі* голас і *звонкі* зычны (гук), *глухі* стук і *глух*і зычны, *лёгкае* заданне і *лёгкая* прамысловасць. Такія прыметнікі, як правіла, становяцца тэрмінамі.

Прыналежныя прыметнікі абазначаюць

- прыналежнасць прадмета пэўнай канкрэтнай асобе або жывой істоце: *леснікова хата, братаў камп'ютар, буслава гняздо*;
- паказваюць на агульную родавую прыналежнасць: *ласіны след, вароніна гняздо*.

Прыналежныя прыметнікі ўтвараюцца пры дапамозе суфіксаў *-аў(ав), -оў(ов), -ёў(ёв), -еў(ев), -ін, -ын.* У назоўным склоне адзіночнага ліку яны маюць формы кароткіх прыметнікаў, а ў астатніх склонах – формы поўных прыметнікаў. Суфіксы *–аў(ав), -оў(ов), -ёў(ёв), -еў(ев)* ужываюцца пры ўтварэнні прыналежных прыметнікаў ад асноў адушаўлёных назоўнікаў мужчынскага роду: *дзядзькаў, Кастусёў, Васеў, леснікоў*. Суфіксы *-ін, -ын* ужываюцца пры ўтварэнні прыналежных прыметнікаў ад асноў адушаўлёных назоўнікаў жаночага роду: *сястрын, бабін, Наташын*. Калі аснова назоўнікаў жаночага роду заканчваецца на *к*, у прыналежных прыметніках адбываецца чаргаванне *к//ч*: *Танька – Таньчын, вавёрка – вавёрчын.*

1.3. Поўныя і кароткія формы прыметнікаў

Якасныя прыметнікі ў поўнай форме ў назоўным склоне адзіночнага ліку мужчынскага роду маюць канчатак **-ы(-і):***светлы, летні*; жаночага роду **ая(-яя)**: *светлая, летняя*; ніякага роду — **-ое, -ае(-яе)**: *светлае, летняе, дарагое*; у назоўным склоне множнага ліку -- **-ыя(-ія)**: *светлыя, летнія, дарагія*. Поўныя прыметнікі змяняюцца па склонах. Гэтыя формы выконваюць у сказе функцыю як азначэння, так і выказніка: *Была раняя восень. Неба, пакуль што не замутненае дажджамі, было спакойнае і яснае* (Дайн.); *Увосень і верабей багаты* (Прык.); *Для ўсякай птушачкі сваё гняздо міла* (Прык.).

Кароткія формы прыметнікаў у сучаснай беларускай мове ўжываюцца рэдка. Яны не скланяюцца, але змяняюцца толькі па ліках, а ў адзіночным

РЕПОЗИТОРИЙ БГПУ

ліку -- па родах. У назоўным склоне адзіночнага ліку ім уласцівы **нулявы** канчатак у мужчынскім родзе: *чуцён, люб, дораг*; канчатак **-а** — у жаночым родзе: *чутна, люба, дорага*; **-о(-а)** — у ніякім родзе: *чутно, люба, дорага (Добрае далёка чутно);* у назоўным склоне множнага ліку -- **-ы(-і)**: *чутны, любы, дарагі*.

Якасныя прыметнікі звычайна маюць поўную форму, але некаторыя з іх зрэдку могуць ужывацца ў кароткай форме, хаця іх ужыванне у беларускай мове вельмі абмежавана. У сказе кароткія формы прыметнікаў выконваюць функцыю выказніка часцей у вершаваных творах, прыказках.

РЕПОЗИТОРИЙ БГПУ

2. Пытанні да самакантролю ведаў

1. Ахарактарызуйце прыметнік як часціну мовы.

2. Назавіце лексіка-граматычныя разрады прыметнікаў.

3. Пералічыце асаблівасці якасных прыметнікаў. Ці могуць яны пераходзіць у адносныя?

4. Чым адрозніваюцца адносныя прыметнікі ад якасных? Пры якіх умовах адносныя прыметнікі могуць ужывацца ў значэнні якасных?

5. У чым асаблівасць прыналежных прыметнікаў? Як яны ўтвараюцца?

7. Раскажыце пры поўныя і кароткія формы прыметнікаў, ахарактарызуйце іх ужыванне ў беларускай літаратурнай мове.

3. Практычнаыя заданні

Заданне 1. Выпішыце з тэксту прыметнікі разам з назоўнікамі, вызначце іх разрад, граматычныя катэгорыі і сінтаксічную функцыю ў сказе.

Сёлетні май быў халодны. У канцы красавіка на збуялую раннюю зелень спачатку пайшлі доўгія золкія дажджы, як увосень; захлюпала на полі ралля. Пасля, тыдні праз два, распагодзілася, завярнула вецер з поўначы, дыхнула сіверам, густым, калючым; па небе пагнала нізкія рудыя рваныя хмары – ударыў зазімак. Чырвоная нітачка на градусніку пад падстрэшкам апусцілася ніжэй за нуль.

Пасля пайшлі крупы, пасыпаліся з цёмных тулягоў, як з рэшата; раставалі на страсе ад скупога сонца, капаючы з доўгіх ценькіх чысценькіх ледзяшоў

халоднымі слязьмі; на двары, пазмятаныя ветрам у ямкі, ляжалі цэлы дзень да вечара.

Мерзлі раннія матылькі і пчолы. Асыпаўся ў садах белы цвет – адмёрз.

Да раніцы снег растаў. Упоўдзень аблешчылася неба, зірнула вострае гарачае сонца, заблішчалі мокрыя зялёныя аселіцы і ручаі на вуліцы, якія беглі з фермы, як вясной, размываючы пясчаную дарогу.

(І. Пташнікаў)

Заданне 2. Утварыце ад назоўнікаў у дужках прыналежныя прыметнікі, дапасуйце іх да прапанаваных назоўнікаў. З утворанымі словазлучэннямі складзіце звязны тэкст.

1. (*Бацька*) хата, (*матуля*) калыханка, (*бабулька*) казкі, (*дзед*) парады, (*цётка*) падарунак, (*сусед*) дзеці, (*Алеська*) сябры, (*ластаўка*) гняздо, (*бусел*) клёкат, (*настаўніца*) словы.
2. (*Васіль*) прыгоды, (*Міхась*) хутар, (*заяц*) след, (*мядзведзь*) бярлог, (*сінічка*) ціньканне, (*дзядзька*) лыжы, (*сябар*) просьба, (*вавёрка*) дупло, (*лісіца*) нара, (*бацька*) пакаранне.

Заданне 3. Запішыце сінанімічныя прыметнікі паводле паступовага павелічэння ступені выялення якасці.

Гіганцкі, буйны, грандыёзны, вялікі.
Трывалы, магутны, моцны, дужы.
Несамавіты, паскудны, дрэнны, благі.
Нямоглы, слабы, дохлы, аслабелы.
Агідны, непрыгожы, брыдкі, вульгарны.
Шпаркі, імгненны, хуткі, маланкавы.
Тлусты, сыты, поўны, раскормлены.
Пакладзісты, шаўковы, паслухмяны, пакорны.

Заданне 4. Растлумачце значэнні фразеалагізмаў адным словам-прыметнікам.

Хоць да раны прыкладай, цішэй вады, ніжэй травы, пальца ў рот не кладзі, кроў з малаком, і швец і жнец і на дудзе ігрэц, клёпак не хапае, у касцюме Адама, мала кашы есць, зорак з неба не хапае, зімой хлеба не дапросішся, як у ваду апушчаны, малако на губах не абсохла, скура ды косці, ні мычыць ні целіцца, нуль без палачкі.

Словы для даведак:
пра чалавека з румяным, свежым тварам; ні тое, ні гэта - ні рыба, ні мяса; ціхі, лагодны; спакойны; шмат гаворыць; няма мазгоў, неразумны; голы; мала робіць; слабы; пра звычайнага, нічым не прыкметнага чалавека; не

РЕПОЗИТОРИЙ БГПУ

ўпусціць шанца; сквапны; вельмі сумны; малады; вельмі худы; спрытны; не мае значэння.

Заданне 5. Выпішыце прыметнікі разам з назоўнікамі і вызначце іх разрад паводле значэння.

Вясна выдалася дружнай і цёплай (М.Лынькоў). 2. Не наглядзецца на воблакі ў бязветраны дзень (І.Грамовіч). 3. Па рыбацкім звычаі лодкі пакідаюць назаўсёды там, дзе іх засцігне апошняя бяда (Я.Брыль). 4. Але ў Надзіным твары, у яе постаці было нешта ад гарманічнай закончанасці і прывабнай непаўторнасці (У.Шахавец). 5. Маладая вясна, залатая пара! Будзь красна і ясна, не шкадуй нам дабра! (Я.Колас) 6. Так і рос хлопчык на дзядзькавым хутары, з пастуха стаўшы парабчуком (К.Чорны). 7. Сэрцы чарсцвела, рабілася каменным, толькі адно кволае пачуккцё і засталося ў ім (Р.Мурашка). 8. Вясна – малады, бурлівы вір жыцця, імклівы, неспакойны рух у неакрэсленыя прасторы, шырокія, як сама воля, і няясныя, як засмужаныя далі (Я.Колас)

РЕПОЗИТОРИЙ БГПУ